A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XX. KÖTET. — 7. SZÁM.

RIEDL FRIGYES L. TAG EMLÉKEZETE.

IRTA

HORVÁTH JÁNOS

L. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1928 MÁJUS 21-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1928.

Pápa, 1928. [36] Főiskolai könyvnyomda

Riedl Frigyes l. tag emlékezete.

Irta és a Magyar Tudományos Akadémia 1928. évi május hó 21-én tartott összes ülésén felolvasta: **Horváth János** l. tag.

Sokszor feltettem magamnak, de másoknak is a kérdést, vajon hogyan fogja megitélni Riedl Frigyest művei alapján az a nemzedék, mely személy szerint már nem ismerte s vajon nem veszít-e művei hatása azzal, hogy a személyiség közvetlen emléke már nem támogathatja. Mi még tele vagyunk egyénisége bűvöletével, s nem olvashatjuk, hogy szinte hangját ne hallanók, ne látnók keze mozdulatait s kérdezve csodálkozó tekintetét. Szórend, mondatfűzés, gondolatváltás, hangmelódia, sőt irásjelek formuláiban meg van rögzítve számunkra az egész élő ember s híven kifejlik jeleiből, ha emlékezve, szeretettel hívjuk.

Személyes jelenléte mintegy pazar ráadás volt arra, amit mondott és fejtegetett, s számunkra e többlet ma is kizeng a néma betűkből. Mindamellett meg vagyok róla győződve, hogy aki őt sohasem látta, s emberi arcképét már csak műveiből kisérli meg elképzelni, szintén sokat visszavitathat az elmúlás öléből, mert kevés írónak, kivált pedig kevés tudósnak van egész élő modora oly szervesen megörökítve műveiben, mint az övé.

Modor és egyéniség nála csaknem azonos és felcserélhető egymással. Közleményével csaknem egyértékű közlésének, személyes jelentkezésének módja és formája. Gondolatával párhuzamosan hat, sokszor tőle függetlenül is, a meglepő, szellemes, ironikus vagy ötletes mintázás. Nem rhetorika, nem pipere (s dísz is csak ritkán) az ő formai ráadása. Nem felöltözteti, hanem idomítja s dirigálja a gondolatot; megszorítja, hogy rugékonyabb legyen; szem-

közt fordítja, hogy egyenesen nézzen; meglepő társulásra kényszeríti, hogy kitűnjön; váratlan világít rá, hogy kápráztasson. Bizonyára részben közönsége kedvéért teszi ezt, mert nagy pedagógus. De ki ne látná, hogy e szép játékkal a gondolat szinpadát népesíti be maga számára, s hogy nemcsak termelője, hanem élvező művésze is a gondolkodásnak: idomítja, de aztán hattatja is magára a kész gondolatokat. Csudálkozik rajtuk, nem hisz nekik, faggatja őket, ingerkedik velök, megolvassa, sorakoztatja és szétteréli, megállítja és menetelteti őket, jeleneteket rendeztet velök, lejátszatja elmult korok szellemi világát, halott műveltségek divatjait; elmereng, lelkesül, mosolyog rajtuk, egyik-másikat pajkosan fel is fricskázza.

Az ő szövegezésében az ismertet is örömmel újra olvassuk. Az a friss, fordulatos, sziporkázó modor, melyben gondolkodásának élményi folyamatát örökítette meg, vadonatújjá varázsolná még az avultat is.

Szkepszis és naiv életkedv a két szélső intézője ennek a modornak. Egy tapasztalt, nehezen hívő, kissé talán ki is ábrándult s magát dogmák formalizmusával korlátozó tudós férfi, meg egy gyanutlan, bátor, jókedvü és kiváncsi, néha csintalan gyermek együtt intézik Riedl modorát; hol egyik halad elől, hol a másik, de állandó együttlétökben úgy összeszoktak, hogy a korkülönbség tudata szinte elveszett közöttük.

I.

1856 szept. 12-én született a barsvármegyei Ladoméron.[1] Édesatyja, a besztercebányai születésü Riedl Szende, ekkor Prágában a magyar nyelv egyetemi tanára, egy évvel azelőtt vette nőül a szintén besztercebányai Szumrák Júliát. Mint prágai egyetemi tanár különféle német folyóiratokban ismertette a hazai irodalmi és tudományos életet s műfordítással is ismertté tette nevét itthon. Már mint az Akadémia tagja tért haza Prágából 1860-ban s vállalt tanári állást a pesti áll. gimnáziumban, 1865-től fogva pedig haláláig, 1873-ig, a pesti egyetem német tanszékét töltötte be.

[1] Keresztnevei (keresztlevele szerint): Álmos, Gyula, Frigyes.

Riedl Frigyes tehát még gyermek korában Pestre került s itt végezte középiskolai s egyetemi tanulmányait. Édesatyja halálakor még csak 17 éves volt, de kétségtelen, hogy tőle nyerte tudományos pályájára az elhatározó példát és ösztönzéseket. Atyja, némi német nyelvű költői kísérletek után főkép magyar és német nyelvtudományi és irodalmi tanulmányokkal foglalkozott, jeles tankönyveket szerkesztett (magyar nyelvtanát ma is nagyon dicsérik a szakemberek), tanügyi kérdésekkel foglalkozott, s eleinte az irodalom gyakorlati irányításában is részt kívánt venni egy kritikai folyóirattal, Arany Jánoséival körülbelül egyidőben. Özvegye csaknem ötven évvel élte őt túl, a Gondviseléstől azt a ritka kegyelmet nyervén osztályrészül, hogy kiváló, egyetlen fiának csaknem egész földi pályáját élő anyai gondjával kísérhette végig, kedves, meleg otthont tarthatott fenn neki, ápolhatta, gondozhatta, egyetemi tanár korában is csak úgy, mintha most kezdené iskolába járatni. Akik közelről ismerték, igen kedves, nagyműveltségü, minden szépre s nemesre fogékony úrnőnek mondják. Az ő diszkrét, szeretetteljes figyelmének mindenesetre nagy része van abban, hogy az agglegény Riedl Frigyesben bizonyos gyermeteg vonások oly vonzó szelídséggel meg tudtak maradni.

Nevelője, afféle házi instructora, Heinrich Gusztáv volt, aki lipcsei és bécsi egyetemi évei után hazatérvén, előbb a pesti evangélikus, majd a gyakorló főgimnázium tanára, s ez utóbbi minőségében már, mint egyetemi helyettes tanár, Riedl Szende tanszékének is kiszemelt örököse lett. A villámgyors élc és irónia jól ismert mestere, e kiváló készültségü, éleseszü filológus és teljességgel illuziótlan gondolkodó, amint hallom, nem sokra becsülte serdülő tanítványa tehetségét s ezt folyvást érezteti is vele.

Az egyetem bölcsészetkarán, mint magyar-német szakos tanárjelölt, Heinrichnak továbbra is tanítványa volt. Ott azonban Greguss Ágost és Gyulai Pál voltak reá legnagyobb hatással. Később emlékbeszédet írt mindkettőről. Gregussban — látni — tanításának és emberi

jellemének szép harmoniája, s előkelő érzékenysége ellenére tudatos optimizmusa és — ha nem csalódom — szelíd emberi jósága hatott reá felejthetetlenül. Fő művének, *Arany János*ának a csiráit is alighanem Greguss hatásában kell keresnünk, hiszen emlékbeszéde szerint Gregussra gondolva Arany emléke is feltámad lelkünkben, kit ő oly elmélyedéssel ismertetett. Gyulainak viszont jellemszilárdsága, a naivságig természetes őszintesége, józan igazságszeretete és bátorsága ragadta meg, mint rendkívüli emberi mintakép.

Stílusának kifejlődését mindkettejük példája elősegítette. Gyulaié inkább negativ értelemben, a frázistól való irtózás beleoltásával. Emlékbeszédében igen nagy fontosságot tulajdonít Gyulai frázisok elleni harcának, hiszen nálunk »a phrasis többet pusztított, mint Mohács«. Ugy látszik azonban, stílusbeli pozitiv mintája legelőször is a Gregussé volt. Emlékbeszéde szerint »Greguss új állomást jelez a magyar stílus történetében. Ő a rövid mondatfűzés első mestere a tudományos prózában. Az a finom fordulatosság, csattanó rövidség és csín ő előtte nem igen van meg értekező prózánkban. A negyvenes években bizonyos epigrammszerü, pointes stílus jött divatba a szépprózában, ezt a franciás stílust alkalmazta (Arannyal ellentétben) Petőfi is prózai irataiban. Greguss tudományos műveiben élt vele. A mondat kellemmel gyorsan fordul egyet és mint egy ügyesen lejtő ifjú összeütve bokáját, nyalkán elénk pattan és egyszerre izmos nyugalommal megáll«.

E »franciás stílus« művelői közt csak Petőfit és Gregusst említi ezúttal. Nem volna azonban nehéz kimutatni, hogy Jókainak különösen fejezetkezdő, kérdésekkel, tanakodásokkal exponáló, érdeklődéstébresztő, ötletes stílusa szintén ösztönző mintát szolgáltatott a fiatal tudósnak, kinek a stílusformák iránti érdeklődése, úgy látszik, igen korán felébredt és határozottan a franciás style coupé mellé szegődött nagyobb rokonszenvvel, amint ez már Arany Prózai dolgozatairól 1879-ben írt ismertetéséből is kitetszik. Jókai stílusáról valósággal a maga eszményképére talált ember lelkesedésével szól *Arany János*ában:

»Milyen könnyű, behizelgő, sima kellemű, gyorsan áttekinthető a Jókai prózája. Hogy siet, rohan, szakad le zuhanó gyorsasággal, ha a szerző belemelegszik! Mily változatos, tüzes minden ízében! Percről-percre érezzük (legjobb műveiben izgatva, különben csak csiklandozva) szellemének elektromos csapásait«. Ezt a maga helyén Arany világos és magyaros, de némikép hosszú lélekzetű és feszes prózájával méri össze, s bizonyára magát érti, mikor azt mondja, hogy »a mostani ideges nemzedék ingereket kereső fásultságának« jobban megfelel »az előadást apró mondatokra vagdaló franciás style coupé«. Kétségkívül ez a fajta stílus felelt meg egyéniségének, mert bár mindenkor igaz csodálattal élvezte a magasabb rendű szónoki prózát, így különösen a Kossuth Lajosét, s hellyel-közzel egyénisége saját formái közt bizonyos diszkrét szónokiasságtól maga sem vonakodott: legkorábbi hirlapi cikkeitől fogva kész sajátjának látszik a stílusnak ez ötletes, idegesen csinos változata.

Külföldi (a berlini, párizsi és bécsi egyetemen folytatott) tanulmányai mind tudományos módszer, mind stílus tekintetében az itthoni hatások irányában fejlesztették tovább.

Már bizonyára Heinrichtól elsajátított kriticizmusa Párizsban, Renan hatása alatt vette fel azt a szkeptikus árnyalatot s azt a kételkedő, legenda-oszlató attitude-öt, mely különösen első műveit jellemzi. Viszont Taine-nek a történeti tudományokra alkalmazott dedukciós »módszerét« itt fogadta be csaknem igézetszerű engedékenységgel, s oly mélyen, hogy soha többé meg nem szabadult tőle egészen. Berlinben Wilhelm Scherer, Bécsben annak legkiválóbb tanítványa, Erich Schmidt ugyanazon pozitivizmusnak voltak jeles német képviselői az irodalomtörténeti filológiában, melynek francia leszármazottját Taine-ben már oly jól megismerte. Scherernek egy jeles tanítványával, Otto Brahm-mal később is szives baráti viszonyt tartott fenn (úgy látszik, együtt hallgatták Berlinben); ennek egy-egy művét ismertetve, több izben jellemezte is közös mesterük módszerét, megállapítván, hogy elvei ugyanazok, amelyeket

újabban Sainte-Beuve, »az újkor legnagyobb kritikusa« és *Taine* alkalmazott s melyek végeredményben Herderre és Mme de Staëlra vezethetők vissza. Saját módszerének ekként egész genealógiáját megadva, egyszersmind élénken tanuskodik mindazon hatások szerves egynemüségéről, melyeket külföldi tanulmányai alatt francia, német és osztrák egyetemen egyaránt magába szívhatott.

Az említetteken kívül később még Lemaître ötletes modora nyerte meg tetszését különösebben, bár e szellemes francia impresszionizmusában van valami józanul izmosabb és nyersen fölényesebb jelleg, mi Riedl stílusából mindenkor hiányzik.

Legközelebb azonban kétségkívül Renant és Taine-t érezte magához, kiknek előadásait különös élvezettel hallgatta Párizsban. Egy ismertetésében közösnek mondja bennük a sokoldalu művészi tehetséget és fogékonyságot s a banálisnak a gyűlöletét, míg előadásmódjukat a lehető legellentétesebbnek jellemzi. Taine erélyes, férfias, határozott, nem kételkedő, dogmatikus: Renan szelíd, határozatlan, nőiesen gyöngéd s irónikusan kételkedő. Riedl pedig — tehetnők mindjárt hozzá — mintha csak a kettő vegyüléke lenne, de gyermetegebb és hivőbb kedélytől színezetten.

Taine hatása lett az említettek közül a legösszefoglalóbb és tartósabb. Róla már Gregusstól is sokat hallhatott, ki (mint emlékbeszédében írja) »a külföldi prózaírók közt legjobban szerette Tainet, már akkor, mikor Franciaországon kívül alig ismerték nevét«. Riedl is, egy Pesti Naplóbeli tárcájában, 1877-ben, már a francia mester tekintélyével támogatja Walter Scottról hozott itéletét, s nem sokkal utóbb, egy ugyanottani cikkében már jónak látja védelmébe venni Taine-t, Pulszky Ágost ellenében, ki a Budapesti Szemlében értekezett róla. Stílusa is nagyon megnyerte tetszését, különösen azon plasztikai erejénél fogva, mely »minden abstrakt gondolat, minden eredmény számára szemlélendő kifejezést vagy megkapó példát talál«.

Taine egész módszerét, mint tudjuk, a törvényszerűség, a szükségképeniség természettudományias gondolata,

mondhatni: babonája sugalmazta. Faj, környezet, időpont bizonyos eredményeket produkál, köztük az egyént és műveit, az egyén lélektana pedig egy főtulajdonság függvénye. A különös tehát levezethető az őt szükségkép és eleve meghatározó általánosból, a leszármazott a maga nemzőjéből. Viszont rekonstruálhatni a műből az egyént, az egyénből korát, faját: a különösből az általánost.

Alig van műve Riedlnek, melyből egész gyűjteményét ne lehetne összeállítanunk efféle, Taine-re valló tételeknek és gondolatoknak. A természettudományi exaktság bűvölete lépten-nyomon megszólal bennök. »Mint a természettudós...«: így kezdi nem egyszer történeti megállapításait. Szerinte »bizonyos adott esetben egy költő működése főirányában *eleve* is kijelölhető, ha környezetét — mintegy szellemi légkörét — és egyéniségét ismerjük«; olyan ember költészetének, mint Arany, az 1840-es években *szükségkép* nemzetivé kellett válnia, s a multhoz kellett fordulnia; *Toldi*ja: tehetségének és az ismertetett hatásoknak »szükségképeni eredménye«; Petőfi és Béranger költészete a dallá vált magyar és francia jellem; egyikük költészete úgy viszonylik a másikéhoz, mint a magyar nép szelleme a francia népéhez; »korának és társadalmának szellemi égalja mindenkire hat«; »minden költőnél találunk egy uralkodó tehetséget,... melyből többi hajlamaira következtethetünk«. Ime hirtelenében a Taine-féle »módszer« minden lépéséhez egy-egy megfelelő tétel Riedl műveiből. S hogy a »petits faits« se maradjon ki, még egy: »Az embernek jellemző sajátságai nemcsak fontos tettekben, de apró tettekben is nyilvánulnak, sőt néha ezekben még erősebben, mert a jelentéktelen tetteket az önkénytelenség közvetlenségével, a leplezés szándéka nélkül viszik véghez«. S efféléket nemcsak legelső, hanem későbbi műveiben is olvashatunk.

Azon baráti körben, melyről alább még szólani fogok, s melynek egyik kiváló tagjától hallottam a közlendőket, egy ízben Riedl kezdeményezésére azzal szórakoztak, hogy bizonyos kiváló külföldi irókat és tudósokat magyar földre, magyar viszonyok közé helyeztek át képzeletben, s talál-

gatták, mivé lesz vala, ha véletlenül magyarnak születik. »Mi lett volna Taine-ből?« — veti fel többek közt valaki a kérdést. »Riedl Frigyes!« — vágja rá habozás nélkül Péterfy Jenő.

Ma már fölösleges volna Taine-nel vitába szállanunk. Történelem nem természettudomány. Tudjuk, hogy történelmet kikövetkeztetni, dedukálni nem lehet, hisz az általánost is (fajt, milieut), melyből az egyest levezetném, csak valamennyi egyesnek az ismeretével határozhatom meg; tudjuk, hogy rekonstruálni sem lehet megbizhatóan és korlátlanul. Taine felfogásában, mint Péterfy már 1885-ben megmondta, az egyén is törvények rideg schemájába halványul s Taine az emberi sorsot egy psychológiai kétszerkettő formuláira hozta le.

Valóban csudálkozhatnánk rajta, hogy oly önálló kritikai elme, mint a Riedl Frigyesé, látszólag annyira alárendelte magát egy idegen s több tekintetben hibás tannak, s hogy szkepszisét csak azzal szemben nem érvényesítette soha.

De volt valami ez elméletben, mi nagy igazságokat közelített meg, s volt valami Riedl Frigyesben, aminek nagy szüksége volt ez elmélet támasztékára.

A történelem egy hatalmas folyamat, mely egyént és kollektivitást a kölcsönhatások és sorsszerű befolyásolások ezernyi ereivel jár át s ragad magával. Aki, mint Taine, az egyest folyvást valamely általánosabbhoz viszonyítva igyekszik felfogni és meghatározni, az bármily természettudományi babonának hódol egyébként, kétségkivül megragadta a történeti vonatkozások egyik oldalát: a nagy kollektivitásra utalót. Nem is több egy ily irányú figyelmeztetésnél Taine híres elmélete.

Riedl sem ez ú. n. módszer erejéből találta meg a maga igazságait, hanem nagy műveltsége, finom intuiciója, erős átélése, emberi és művészi, morális és eszthétikai fogékonysága műszereivel s tények ismeretétől korlátozott és inspirált képzelete segítségével. Nem vezetett ő le, ha százszor úgy tünteti is fel, semmit a fajból, korból, körülményekből, hanem számon tartotta ez általánosabb ténye-

ket, keretül, beillesztő viszonyításul az egyes, a különös számára; előadásában azonban, mintegy paedagógiai célból, előrebocsátotta az általánost, hogy előkészítsen a különösre.

Deductiónak feltüntetett, valójában pedig inductiv eljárással szerzett ismereteket közlő modor volt ez neki épúgy, mint mesterének, nem pedig módszer. Szüksége volt reá, mint a rend, a szilárdság, az exaktság biztosítékára, mint fonalra és vázra, melyre rárakhatja a maga színes, szabad, sokszerű, eredeti impresszióit. A tudóst nyugtatta meg magában általa, hogy bátrabban szóhoz juttathassa költői fogékonyságát. Azonkívül pedig stílusinspirálónak is jó volt számára e módszer; annak természettudományi fogantatása természeti képek, frappáns analógiák, illusztrativ szemléletek szétszórására ösztönözte, hatalmazta fel őt; *moment-* és *milieu*-tana pedig szuggesztiv korképek mesteri rajzaira, minő a múlt század negyvenes éveibe odaképzelt magyar irodalmi szalon rajza egy Petőfi-tanulmányában. Hát még az »apró tények«: történet és élet e kész impresszionista termékei, szinte ötletei, csemegéi, kuriózumai és epigrammái; e rakéták, melyek sisteregve lövelnek fel a sötétségből, s nem annyira világítanak, mint inkább fénysziporkáikkal gyönyörködtetnek! Hány ilyen nem került Riedl különféle színű apró céduláira, s mennyi fűszer róluk tudós előadásába! »Petits faits« és színes, apró cédulák: Taine módszere s Riedl modora itt igazán egymásra találtak.

II.

1877/78-ban a gyakorló gimnáziumban volt gyakorló tanár; 1778 június 15-én letette a doktori vizsgát — cum laude — magyar irodalomból mint főtárgyból, eszthétikából és német irodalomból mint melléktárgyakból. Majd 1880 januárjában a belvárosi reáliskolában nyervén ideiglenes tanári állást, ez év májusában tanári vizsgát tett s 1881 szeptemberétől fogva a mondott intézetben a magyar és német nyelvnek immár véglegesen megerősített rendes

tanáraként működött 1905-ig, mikor ugyanis a budapesti egyetem hívta meg. Közben, 1895/96-ban az Eötvös-kollégiumban volt a magyar irodalomtörténet szakvezető tanára. Az Akadémia 1896-ban, a Kisfaludy-Társaság 1900-ban választotta meg tagjává. Mindössze ennyiből áll (iskolái elvégzése után) életrajzának dátumszerű váza.

Irodalmi munkásságát 1887-ben megjelent *Arany János*a természetesen osztja két szakaszra, az azelőtti tíz évet (mert 1876-ban jelent meg első cikke) mintegy pályakezdetté minősítvén.

Ez első évtized mind érdeklődési kör, mind felfogás és modor tekintetében csaknem teljes hangütést ad egész pályájához.

Magyar, francia és német irodalom, de már az angol is; irodalomtörténeti problémákon kívül filológiai, nyelvtani és poétikai kérdések: egyaránt érdeklik. Kritikája nemcsak irodalmi, hanem közéleti, társadalmi jelenségekre is kiterjeszkedik. Ír tankönyveket. De általában a külföldit magyar szempontból, a hazait külföldi tájékozottsággal felfogó szélesebb műveltség, tudós tájékozottság mellett bizonyos szellemes belletrisztikus modor: már ez első évtizedben jellemző sajátjaiként tűnnek fel.

Hirlapi tárcákkal kezdi (a Pesti Naplóban, hová alighanem Greguss ajánlotta), essaikkel és birálatokkal folytatja a Budapesti Szemlében, melynek mindvégig egyik legjelesebb munkatársa maradt.

Szereti a párhuzamos jellemzéseket (Petőfi és Béranger, Kemény és W. Scott). Német irodalmi nagy tájékozottsága ellenére inkább francia rokonszenvei vannak. Dumas Fils naturel-jéről szóló cikke a maga kevés, de jól kifejtett szempontjával s jelenetező szubjektiv modorával egészen franciás benyomást tesz. A németes Kazinczyval szemben, mintha még a multban is a francia irodalom méltánylójához hajlanék, erősen kiemeli gr. Dessewffy Józsefet. Egy francia kézikönyvből Magyarországra vonatkozó csodabogarakat szedegetve ki, egyúttal javaslatot is tesz: alakítson a kormány Párizsban magyar sajtóirodát (a szerbeknek már van!), írasson könyvet irodalmunkról és törté-

nelmünkről francia emberrel, a Literatische Berichte aus Ungarn jobb tanulmányait adassa ki franciául, pályadíjat tűzzön ki remekiróink francia fordítására.

Nyilt szemmel járt itthon is. Irodalmi és társadalmi viszonyainkról szellemes Névtelen leveleket írt a Budapesti Szemlébe (1883, 84), kiöntve »óhajtásait, nyugtalanító kétségeit s irónikus elégületlenségét«. E részben ma is aktuális levelek élénk feltünést keltettek megjelenésükkor, maga Brassai bácsi is nagy gyönyörűséggel élvezte irójuk »ragyogó józan eszét« s ép ezért jónak látta, hogy a szerkesztő, Gyulai Pál útján némely észrevételeket közöljön »az ismeretlenül is felettébb tisztelt íróval«.

Általában erős kritikai hajlamokat tüntet fel pályája kezdetén; meg van hozzá a joga: tudományos kritikáiból látni, hogy nem a megbirált műből tanulta meg, amivel birálja. Később kevesebb önbizalommal, enyhébben birált s lehetőleg csak futólagos észrevételekkel. Ekkor azonban tele volt még sebzetlen eszményekkel, a nyugati műveltség friss benyomásaival s nem ismerte eléggé intézmények és formák természetes konzervativizmusát, a különfejlődések nivellálhatatlan ellenkezéseit. Mint a »fin de siècle« »izgatottabb fia«, mint »elzsibbasztott századunk legelzsibbasztottabb generációjának« a tagja, szintén friss ingerekre vágyott, mozgékonyabb és fűszeresebb szellemi életet óhajtott.

Alig verte le magáról az egyetem porát, birálatot írt a Pesti Naplóba (1877 júl. 22)... Gyulai Pál Budapesti Szemléjéről. E szerint a Szemle nem teljesíti hirdetett programmját, nem tájékoztat a világot foglalkoztató új eszmékről, szépirodalmi rovatában alig közöl eredetit, mintha »tudomást sem akarna venni az ifjabb írói nemzedékről», stb. Hogyan fogadta Gyulai Pál ez egyébként illedelmes modorú birálatot, nem tudjuk. Csak annyi bizonyos, hogy mindjárt a következő évben a Budapesti Szemlében jelent meg Riedl első jelentékenyebb tanulmánya (doktori értekezése!): »Kazinczy Ferenc és a német irodalom«, igaz, hogy bizonyos szerkesztői megjegyzések kíséretében.

E tanulmányával oly területre lépett, melynek művelésére csaknem minden magyar elődénél hivatottabb volt:

az eszmék vándorlásának, a népek közötti szellemi érintkezéseknek vizsgálati körébe. Nagy nyomatékkal mutat rá a szomszéd irodalmi központ, Bécs fontosságára, melynek 15—20 év alatt franciáról németre változását a Bessenyei-féle franciás, majd a Kazinczy-Kármán-féle németes irány tükrözi. A szerkesztői jegyzetnek azonban, mely egyébiránt elismerést is tartalmaz, igaza van abban, hogy a tanulmány egyoldalúbb, mint tárgyánál fogva joggal lehetne; Kazinczy jellemét s összes munkásságát a német irodalomból magyarázza ki (»vezeti le«: mondhatnók mi) s Toldy szertelen Kazinczy-kultuszával szemben a túlsó végletbe csap, jobbára csak árnyoldalait láttatva.

Mi máskép ír később Kazinczyról, a magyar irodalom »nagy gyöngyhalászáról«, a finom érzékű stilisztáról, a hajlékony költőről, a gyöngéd, finom, sőt mesterkélt műgonddal részletező rokokó-emberről![1] Most azonban még ötlet-manóinak sem tud eléggé ellenállani s bizonyos apró tényei és sziporkái is közel járnak ahhoz, hogy mármár nevetségessé tegyék hősüket.

Kazinczy megítélésében még ekkor, — helyesebben: a Nyelvőr új-orthológiája folytán újból — a nyelvújítás megítélése volt a döntő mozzanat. Riedl hajlott Szarvas Gábor ellenzéki felfogásához s Gyulai azt sem hagyta szerkesztői jegyzet nélkül. Kétségkívül Gyulai részén volt az igazság itt is. Mégis, az ő szemében nagyon fontos eltérések ellenére, kiadta a tanulmányt, mert új oldalról és sok szellemmel világítja meg tárgyát. Ő nem apprehendált, hanem a maga tűzhelyénél szóhoz juttatta az újat; pedig a maga felfogásában oly vitalitás volt, hogy ma, ötven év multával is rendületlen megáll.

Riedl sem vehette zokon a szerkesztő megjegyzéseit, mert állandó munkatársa maradt a Szemlének. Gyulai Pál szerette a maguk lábán járó embereket. A következő évben Arany Prózai dolgozatainak ismertetését közölte a 23 éves ifjútól, mihez fogható kitüntetésben kezdő kritikusnak aligha lehetett része valaha. Még ez évben közölte Daudet-

[1] Shakespeare és a magyar irodalom, 5. 6. l.

ról, 1880-ban Madáchról, 1881-ben a magyar hunmondákról írt essaijét, 1882-ben pedig Jókai egy regényéről írt birálatát.

Ez ifjúkori közleményei közül a Madáchról szóló mint Riedl egyik leg-Taine-szerűbb tanulmánya érdemel figyelmet, az egyén jellemzésében oly törvényigézettel, oly következtető levezetéssel és reconstructióval járván el, mely már-már tipussá, kisérleti médiummá merevítené az egyént, ha ama »pszichológiai kétszerkettőn« lépten-nyomon át nem ütne a maga dogmáktól független, finom intuiciója.

A magyar hunmondákról írt tanulmánya korszakos jelentőségü e kérdés történetében (Heinrich Gusztáv és Petz Gedeon nevezetes tanulmányai még akkor nem jelentek meg!), s negativ, a nemzeti hiúságnak legkevésbbé hizelgő megoldása egyszersmind szélső ellenhatás a probléma-történet megelőző, naivnak mondható szakaszára. Igen komoly tanulmányokat végzett, mielőtt e nagy fába vágta fejszéjét. Azért vétette fel magát a bécsi Historisches Institutba, hogy megszerezze a szükséges történettudományi, palaeographiai és szövegkritikai jártasságot.

A magyar hunmonda szerinte tudós compilatio; célzata nemzeti; eredeti magyar elem talán csak a Dentumoger s a Csaba név benne, de azok is inkább a magyar ősidőkre s nem a hunnokra utalnak; könyvmonda; nem a magyar nép képzelete alkotta; Attila nem hagyományként, hanem mint átvétel van meg a magyar nép képzeletében.

Azóta változott, sokat engedett a tagadás merevségéből a tudomány álláspontja; meggyőződhettünk azonban arról is, hogy ha valahol, úgy e végtelenül komplikált kérdésben nagyon is helyén van a legszigorúbb kriticizmus, mert itt minden félrelépés ingoványba vezet.

Riedl eleve kételkedő attitude-jén azonban ezúttal meglátszik az ártatlan arcú szkeptikusnak, a legendaoszlató Renannak a hatása is. Különösen mikor példaként a cigányokat említvén (kik ind eredetükről mitsem tudnak, ellenben elfogadták a középkor vége felé kialakult hamis hipotézist az egyiptomi eredetről), felteszi, hogy ha akadt volna cigány irodalomtörténetíró, az bizonyára »ősi hagyo-

mányon alapuló« egyiptomi mondakörrel nyitotta volna meg a cigányirodalom történetét.

Ehhez a tanulmányához is jegyzetet csatolt Gyulai, úgy látván, hogy ismét egyik túlzásból a másikba esünk. De bár Riedl e kritikája nemzeti érzékenységet érint, vagy érinthet, Gyulai Pál arra egy szóval sem utal. Nemcsak ő, a kor is türelmesebb volt akkor ily kérdésekben s a szerző is csak cikke végén érezte szükségét, hogy ellensúlyozza némikép tanulmánya kiábrándító hatását. Idővel önként óvatosabb lett, kiméletes minden érzékenység iránt — ekkor, mint Simonyi Zsigmond Kis nyelvtanáról írt birálatával megmutatta, még a *személyit* is tudta figyelmen kívül hagyni —: viszont a közvélemény türelmetlenebb, a tudomány és kritika szabadságával szemben izgathatóbb lett, mit utóbb Riedl Frigyesnek maga kárával is alkalma nyilt tapasztalnia.

Az áttekintett munkákban új egyéniség, új modor, részben új szellem mutatta meg magát, tehetségeinek és jegyeinek ragyogó sokszerűségével, de még nem teljes egyensúlyában. E harmoniát egy nagy feladat vállalása szerezte meg számára, mely minden tehetségét magára összpontosította, s egy nagy lelkesedés, mely minden tehetségét felvillanyozta és a hódolat melegében forrasztotta össze egy kivételes emberi és költői nagyság előtt.

1887-ben megjelent *Arany János*-a már teljes kiforrottságában mutatja a magyar irodalomtörténet új mesterét.

III.

Ő még látta sétái közben a költőt a Margitszigeten, »Toldi első diadalának és Piroska halálának szinhelyén« s a mély tisztelet tartózkodó érdeklődésével véste lelkébe arca vonásait. Még csak 23 éves volt, mikor Prózai dolgozatait ismertetvén, elragadtatással említette Buda halálát, költészetünk ez »utolsó bűvös, tündéries virágát s egyszersmind a világirodalom egyik legremekebb termékét«. Tanára Greguss, két évvel azelőtt adta ki Arany balladáit; 1878 októberében mutatta be Gyulai Pál Toldi szerelmét a Kis-

faludy-Társaságban; az 1879-i tanterv a középiskolák IV. osztálya számára kötelező olvasmányul jelölte ki Toldit (mit a Gyakorló gimnázium már előbb megvalósított) s három évvel később már megjelent Lehr Albertnek, kivel Riedl ekkortájt iskolai olvasókönyveket szerkesztgetett, magyarázatos Toldi-kiadása. Ily előzmények után nem csuda, ha a fiatal tudós, ki különben a hunmondákról írt tanulmányában is Arany Attilájával találkozott, a legnagyobb aktuális feladat felé fordult. Arany János halála, Gyulai Pál remek emlékbeszéde új, nagy benyomásokkal élesztheték ebbeli becsvágyát.

A magyar irodalomtörténeti monografiának egy egészen új típusát teremtette meg e művével. Nem elbeszélő menetű s nem életrajzi szempontú monografia ez, mint Gyulai Vörösmartyja s nem oly szerves egész, mint amaz, mely szaktudománynak és alkotó művészetnek époly benső összeegyeztetése, amily egynemű és egyensúlyozott az Arany-Gyulai-féle klasszicizmus minden szintézise.

Az ő monografiája szubjektiv elemzés; elemeire bontása a költő összhatásának, hogy osztályozva tudatosítsa maga és olvasói számára. Tudomány és művészet csak társul benne a közös teendőkre, egymással nem ellenkezve ugyan, de össze sem olvadva a Gyulainál tapasztalható elválaszthatlan egységbe. Compositiója önkényes és a következetesség minden fenntartott látszata ellenére rendszertelen — s mégis van benne egység: a megértés, felszívás szenvedélye. Gyulai tárgyilagos, klasszikus hangulat-egységét alanyibb, modernebb izgalom-egység váltja fel.

Ami Aranyban egyéni, ami benne lényeg: az ragadta meg őt, az izgatja tudásvágyát és képzeletét. A körül forog egész könyve, azt próbálja új meg új helyzetekből megfogni, élvezni és élveztetni mindenkivel. Végignéz életén, hogy mintegy vele élve, lelkét áhítattal, hangulattal hozzáidomítsa. Majd egyenest a legfőbbet akarja egyszerre megtudni: egyéniségét meghatározni; hozzáméri faja általános tulajdonságaihoz, vizsgálja, miben egyezik velök, miben tér el tőlük. Azután költészetét veszi elő, sorra kielemzi

tehetségeit, kikérdezi nézetei felől, s ismét támasztékot, mértéket keresve, európai távlatból veszi szemügyre. Még most sem elég. Külön veszi képzeletét, összehasonlítja másokéval, elcsudálkozik szinte megfogható valószerűségén, élettani hűségén és aprólékos gondján. Most meg e képzelet alkotásait, Arany felejthetetlenül egyéni embereit nézi végig sorra. Ezzel sem éri be; lássuk állatait: ezek rajzában is ugyanazt a másokétól különböző mintázó kezet figyelheti. Mégsem elég! elemzi epikus művészetét, szerkezet, hang sokfélesége, Arany hagyománytisztelete szempontjából; s mintha már annyi elemzés után nem érné be az általános eredményekkel, egyenként vizsgálja végig a Toldi-trilógia részeit, Buda halálát, Murány ostromát, a komikus eposzokat s a balladák főbbjeit, nem feledkezve meg végül Arany prózájáról s költői stílusáról sem.

Ahány tárgyát jelöltem meg vizsgálódásának, annyiszor indul újra lankadatlan élénkséggel érdeklődése. S mikor végül megáll, akkor sem azért áll meg, mintha célhoz jutott s kielégült volna. Látni ezt utolsó fejezetéből, mely Arany jelentőségét akarván összefoglalólag meghatározni, a már elmondottakon kívűl ismét friss megfigyelésekkel lep meg.

S ki bánja aztán, hogy a kiváló mű nem szerves compositio, sőt hogy egyes fejezetein belül is szökdel olykor a gondolatmenet? Ki törődik már azzal, hogy csaknem minden fejezet a Taine-féle deductiós törvényszerűséggel kacérkodik, s visszapillantó summázásokkal tartja fenn a szigorúbb rend látszatát? hogy természettudományi rokonszenvei olykor kelleténél »élettanibbnak«, anyagibbnak, Darvint, Buffont igazolónak láttatják Arany művészetét, s a »létért való harc« illusztrálójának Attila és Buda küzdelmeit? A szerves compositio helyett ott van az író állandóan azonos, nagyműveltségü, élénk, szellemes, fogékony egyénisége és elmélyedő érdeklődése ugyanazon egy tárgy: a nagy költői egyéniség iránt. Természettudományias allürjei mellett folyvást ott buzog az eredeti, szakszerű megfigyelések és spontán, szinte in statu nascenti jelentkező benyomások egész csörgetege; s olvasásra készt, a

könyvtől megválni nem enged a modornak az a fordulatos, ha százszor megszoktuk, százszor újra meglepő eredetisége, mely tudományos prózánkban példa nélkül áll, s mely amennyire szokatlan a pedagógiában, oly elsőrendü pedagógiai érték.

Elég gazdag Arany-irodalmunkban nincs egy tanulmány sem, mely rendkívüli hűség mellett a részletmegfigyelések ily tömegével gazdagítana. Eltelít bennünket egy hatalmas, minden mástól különböző esztétikai érzéssel, s bár kritikai retorták terméke, meglepően egyezik a költőből merített eleven benyomásainkkal.

Nehéz volna megmondani, melyik fejezetben, tárgykörben ragyog tehetsége legfényesebben. Bizonyos azonban, hogy az Arany prózájáról szóló, meg a költői nyelvét és stílusát tárgyaló fejezet irodalmi kritikánk legízletesebb csemegéi közé tartozik. Gyökeres rokonszenvek vonzották őt a költőhöz; Arany két irányú tehetségének: rendkívüli megfigyelő képességének meg felfogó érzékenységének, a magyarázó lelkében is megfelelt egy-egy húr; a tépelődő kétely, a magányos szemlélődés, a lelkiismeret nagy költője nemes rokontulajdonságokra sugározhatott rá rajongó hívében. Egyben azonban végletesen különbözött modelljétől a magyarázó s ez ad Arany prózájáról írott fejezetének oly magára-visszaverődő értelmet. Az értekező Aranynak csodálatos nyúgodtsága, verve-telen, következetest haladó, mindig *elért* célnál megállapodó és mindig világos fejtegetése: valóban más *modor,* mint az övé, s említett fejezetében a nyúgodt, világos nagy ész stílusképe ellenében megkapjuk e másiknak, »a szellem elektromos csapásaival« szökdelő »style coupé«-nak a meghatározását is. Feltünik neki az is, hogy Arany értekezésein nem mutatkozik valamely elmélet, vagy bölcsészeti fölfogás hatása: ez is bizonyára a maga erős Taine-színű elméletiségével szemben lepi meg annyira.

Stílusa azonban nemcsak szerkezeti és dinamikai sajátságainál fogva érdemel figyelmet, hanem mint érzékítő, elképzeltető, sőt nem egyszer mint hangulatárasztó kifejezés is, vagy ritkább esetekben, mint saját megszokott mo-

dorán nemesen, diszkrétül túllángoló páthosz. Ez eleven stílus, az exponálás és asszociativ gondolatvitel folyvást tanulságos, szellemes gazdagsága szinte elrejtik szemünk elől azt a tömérdek aprólékos filológiai munkát, melyen az egész mű alapszik. De ki gondolna a fundamentumkészítés verejtékes munkájára, mikor már a reá emelt épület könnyed, kecses, szellemes formáiban és díszein gyönyörködhet?

IV.

Történeti, világirodalmi és művészettörténeti tanulmányai közben sohasem feledkezett meg arról, hogy az egyén műveltsége a nemzetét van hivatva emelni. Kevesen versenyezhettek vele európai tanultság dolgában, mégis alig járt valaki éberebb magyar érdeklődéssel az ismeretek nemzetközi kincsei között. Művei általában tele vannak ez őt különösen jellemző erényével, kivált azonban két miniatűr-remeke annak egyenes szülötte.

A millennium évére jelent meg *A magyar irodalom főirányai*. Ugyanez ünnepi alkalomra írta meg Beöthy Zsolt *A magyar irodalom kis tükrét*. Míg ez a faji tehetség kezdeményező s következetesen azonos tevékenységét tartja szem előtt, Riedl a magyarság európai szerzeményeit óhajtja vázolni, az idegen hatások láncolatát, melyekre egyre önállóbb feleletet adott időjártával a magyar. Egy európai szempontú magyar irodalomtörténet conceptiója villan meg művében, s minthogy az irodalmon át egy-egy korszak tipikus emberéhez és szellemi arcképéhez kíván eljutni, az újabb szellemtörténeti irányzatnak is egyik magyar elődét láthatni benne.

Sajnos, a korszakok közül csak a renaissance van teljesebben feldolgozva a kis műben; az nemcsak súlypontja, hanem, úgy tetszik, ürügye is volt az egész tanulmánynak. Ragyog is benne egész tehetsége; művészet- és műveltségtörténeti nagy tanultsága pazarul ontja, művész keze szakértelemmel válogatja s illeszti egybe a jellemző adatokat. Megelevenítő költővé válik benne a történetíró, s Mátyás udvarába és tudós társaságába feltámasztó hatalommal vezet be bennünket.

Tehetsége, mint e quintessentiás kivonata is mutatja, a történeti tudományok terén inkább az egymásután és a felváltás, mintsem a folyamat és átfejlődés figyelésére utalja. A teljes tipusokat szereti vizsgálni s szeret gyönyörködni egymásutánjuk szakgatott drámaiságában. Az idő nem annyira folytonos munkálkodásával, átalakító örök folyamatával ragadja meg figyelmét, mint inkább kész műveivel, melyekben mintegy megállani látszik a *tudós* figyelem számára, — s elmúlásával, mely kész műveit is maga után ragadja... a *költő* szeme elől.

Gyakran érezte »a világtörténelem mély melancholiáját«, kivált ha Rómában járt, melynek minden talpalatnyi földje művészettől és történelemtől van átitatva... Elmerengve néz ott végig a nagy emlékeken, de némi önérzettel azokon, melyeket Szent István koronakérő küldöttségétől fogva a magyar műveltség századai hagytak az örök városban, — s megírja egyik legszebb s leghangulatosabb művét, a *Magyarok Rómában* címűt (1900). Színes, történelemtől telített képeket idéz szemünk elé s a magyar multról beszélteti Róma köveit. Személyes lírai fogantatásra vall a mű befejezése is, mely voltakép egy meg nem rendelt, önkénytelenül fakadó emlékbeszéd a kiváló magyar archeológus, az aquincumi ásatások megkezdője, Torma Károly felett, ki Róma műkincsei közé visszavonulva élte utolsó éveit. Szerény, vonzó alakját mintegy bebalzsamozva adja át az örökkévalóságnak, csordultig elöntve utolsó találkozásuk emlékének hangulat-glóriájával, míg a klasszikus táj és műemlékei közvetlen sugalmából maga is egész költészettel éli újra azon lenyűgöző pillanatok egyikét, mikor a szemlélő számára »a természet bájába a világtörténet mély melancholiája vegyül«.

V.

Jellemző művészete s mély hangulatok iránti fogékonysága saját műfajára talált az emlékbeszédben.

Volt a Budapesti Szemle fiatalabb munkatársainak egy szükebb baráti csoportja, mely a Gyulai utáni kritikai

és essai-irodalom legfényesebb neveit egyesítette. Izlésük, alapjaiban egyezett ugyan a Gyulaiéval, de tágabb és complexebb műveltségi kört ölelt fel és szakszerűbben történettudományi, lélektani és eszthétikai érdeklődésü volt. Ez izlés, a maga sensibilis szépérzékével s eszthétikai szükségletü életfilozófiájával az európai műveltség minden gócpontján, a szépség minden magaslatán otthon érezte magát, de idegesebb s impresszionistább lévén a Gyulaiénál, mely maga volt a fegyelmezett összeegyeztetés, — nem mindegyiküket kimélte meg belső összeütközésektől, melancholiától, vagy éppen, ha életkörülményeik ösvénye is afelé sodorta, tragikus meghasonlástól. Volt közöttük egyensúlyozottabb vérmérséklet és kedély s az formailag is közelebb maradt Gyulai Pál tiszta klasszicizmusához.

Elégületlenségüket a hazai viszonyok kisszerüsége is táplálta. Tudós, író, költő számára közömbös közönség, melyet csak a politika érdekel időnként; művelődési kérdések rovására a közjogiaktól hipnotizált politikai körök; önmagába mélyedt arisztokrácia; társaság, melyben könnyáztatta uzsorán meggazdagodni nagyobb érdem, mint szépség, szellem, tudomány; protekció, melynek hijján csaknem exiliumban érezheti magát az ember tulajdon hazájában; nyegleség, nagy hang, önbámulás, nem egyszer jeles tehetségü kortársaknál is; egymás iránt nem érdeklődő, egy-egy külön szigeten élő tudósok: ez az a sötét háttér, melyet emlékbeszédeiben fest s melyből oly tisztelettel, örömmel s csaknem ámulattal emeli ki Greguss, Gyulai, Katona Lajos, Péterfy Jenő oly különféle s mégis egyaránt eszményi alakját.

E baráti kör tagjain nem egyszer a társtalanság érzete vett erőt. Dac azonban, s oly becsvágy, mely követelne, oly kritikai verve, mely támadna, egyikükben sem volt, s magányos élményük befelé mart. Menekültek, ha tehették, az élet triviális »*aki birja marja* — tolongásából«, »*a homo homini lupus* — tömegből« a fenséges, tiszta természetbe, fel a Tátra bércei és fenyői közé; menekültek a művészet elragadó emlékei közé, Itáliába, melynek puszta neve is költészetet sugárzott számukra; Rómába,

második hazájukba. »Mint a bibliai keleti királyok a csillag után, oly ájtatos reménnyel indultak az olasz tavasz fuvalma után.«

Mindez különösen Riedl Frigyesre vonatkozik, meg — kiről legszebb emlékbeszédét, egyik legmaradandóbb remekét írta: Péterfy Jenőre.

Ez emlékbeszéde tárgyilagossága mellett is a legközvetlenebb, szép rendje mellett is a legszabadabban elmélyedő, s tanszerűségtől és elméleti fogódzóktól a legtávolabb áll. Saját tudomásából, erősen felfogott benyomásai anyagából mintáz. Péterfy arcvonásait rajzolva, egyúttal egyik legnemesebb élményét tisztázza maga számára. Mindaketten meg vannak örökítve benne.

Meglepő, hogy a tudományos munkáiban annyira alanyi Riedl e mély fájdalom szülte művében a legtárgyilagosabb. A meleg, eszményi barátság vonzalma itt tárgyi figyelemmé válik s a hű ábrázolás műgondjává, mely szomorú, kérdő mélyrenézéssel tapad a tüneményes egyéniség emlékképére. »Egy barátunk halála — írja egy helyt — néha egész életünkre árnyékot vet.« Az övére Péterfy Jenő halála vetett oly nehéz és hosszú árnyékot, hogy földi vándorlása végéig ki nem ért alóla. Akkor vált Riedl és baráti köre számára örök rejtéllyé Péterfy, mikor megkérdezhetetlenül eltünt közülök. Megfejthetetlen kérdések raja ostromolta őket; megdöbbentek az utólagos sejtelmen, hogy ők »nem töltöttek be oly nagy szerepet a Péterfy életében, mint ő a barátaiéban«. »Ő csak játszott velünk!« — kiáltott fel egyik barátja.

Riedl egyéniségében volt valami szerencsés elem, mi Péterfyéből hiányzott: valami kedélybeli naivság, melynek életszükséglete a társaság, a visszhang, mi új ingerekkel látja el. Tréfáit, ötleteit gyakran készen tartogatta, várva egy látogatót, szokott társaságát, tanítási óráját. A szereplést nem szerette ugyan, de íróasztalánál is, legalább modorban, kacérkodott a közönség gondolatával. Rajongott is érte minden közönsége. Az ő magánya sohasem volt oly teljes és szántszándékkal bezárt, mint barátjáé. Ő várta a látogatót, s ha nem jött, meg tudta felezni magát

gondolattá és gondolat-élvezővé, thesis és antithesis, kérdés és felelet dialógusává.

Nem volt idegen tőle az önelemzés átka s tehetsége sem, barátjának e kegyetlen fegyvere. De elvszerű szkepszise, előleges kételkedése, az életben s a közéleti morál szemléletében megmentette a váratlan csalódások végzetesebb visszahatásaitól.

Riedl és barátai sok mindent méltán kifogásolhattak a magyar közéletben, de lelkük, szemük mély tisztelettel pihent meg egy erős jellemen, mely »közéletünk álságának közepette« maga volt a nyiltság és becsületesség, a »hallgatás összeesküvésében« a bátran kimondott szó, a közvélemény és a sajtó nagyhatalma előtt gyáván hajlongók között az egyenes derék; egy igaz emberen, kinek arcán »a minden álarcot letépő halál« sem találhatott letépni valót: Gyulai Pálon. Emlékbeszéde e jellemgyökérből érteti meg nagy klasszikusunk egész erős egyéniségét, amint a kegyelet uralkodó vonásából Toldy Ferencét, az üdvös szkepszis és önfeláldozó tudományszeretet erényéből Katona Lajosét, az összhang szép-érzékéből Gregussét.

E két utóbbiban mintegy saját kettős irányú tehetségének és vonzalmának rajzolta meg tiszta típusait, de ott van ő azon negativumokban is, amelyekkel Toldy és Gyulai arcképét árnyékolja. Toldy szakmunkáiban megállapítja az élénk színekkel festett korképek s a külföldi hatások kimutatásának hiányát; Gyulairól pedig, hogy »a képzőművészetek iránt nem igen volt szeme«; hogy ő az egyetlen nagy magyar kritikus, kire nem hatott elhatározólag valamely nagy külföldi biráló példája; hogy Taine történeti lélektanát nagyon merevnek, túlságosan rendszeresítőnek tartotta; hogy a szertelent, a rendkívülit akkor sem szerette, ha lángelmével társult; hogy módszertani elveit nem tudós hagyományból merítette, hanem »költői érzékkel« maga állapította meg: — imé egy csokor oly negativum, mely Riedl jellemzésére pozitiv tulajdonítmánnyal volna átutalható.

VI.

Teljes joggal birálja a közéletet, aki, mint ő, egész életét és tehetségét a köznek szentelte. Oly pályán működött, amelyen hatni, jövendőt formálni nemcsak lehet, hanem kötelesség.

1880-tól 1904 végéig, teljes 25 éven át a belvárosi főreáliskola tanára volt. Gyulai Pál nyugalombavonulása után az ő megosztott tanszékének egyik örököséül meghivatván, 1904 dec. 30-i kelettel budapesti egyetemünkön a magyar irodalomtörténet tanárává neveztetett ki. Hogy előkészülhessen, egy félévi szabadságot kért, s 1905 őszén kezdette meg előadásait. »Éljen a Riedl tanársága (írta Gyulai Pál még 1904 elején Haraszti Gyulának), amely mindenkép sikerülni fog, bár ő maga egész erejéből ellene dolgozott.« Áldás, hogy sikerült!

Tanítása mindkét helyén rajongó hiveket hagyott maga után s annyi szeretetet, melynek még legrégibb hullámai is folyvást melegen áramlanak.

A legnagyobb magyar tanárok egyike volt. Mint minden nagy nevelő, egyéniségével hatott. Sem fegyelmezésben, sem tanításban nem ismert sablont, merev szabályokat. Friss levegő s üde érdeklődés járt vele. Vidáman ragyogtak felé a gyermekarcok, ha az osztályba belépett, s nyilt, lelkes és bátor tiszteletadás köszöntötte. A nagy műveltség, ha kedéllyel párosul, legközelebb tud férkőzni a gyermek lelkéhez. Riedl tudta ugyan kritikával leplezni a maga kedves naivságát, de szabadjára eresztette, ha hasonlót látott feléje sugárzani a gyermekszemekből. Tiszta és ártatlan kedélyek összeömlése volt ez, s hullámain vidáman lebegve, észrevétlen haladt a tanulás.

Egy hálás tanítványa, kinek 1891-től fogva nyolc éven át volt osztályfőnöke s aki akkori jegyzetei alapján már néhány füzetben tette közzé Riedl tanítását Széchenyiről, Petőfiről és Aranyról, e jellemző adatokat közli róla: »a fegyelmet nem szigorúsággal, hanem rendkívül imponáló nagyúri fellépésével, finomságával és végtelen szeretetreméltó modorával teremtette meg. Egy szempillantása,

puszta megjelenése a legnagyobb csendet idézte elő. Pedig nem féltünk tőle, hanem végtelenül tiszteltük s ezért az önérzetünk nem engedte, hogy bármivel megbántsuk... Leckét soha fel nem adott. Midőn egy témát befejezett, tézisekbe foglalta tanítását. Nem volt kalkulus könyve. Ismerte tanítványait osztályozás nélkül. Az osztályba bánatát, baját soha be nem hozta, mindig jókedvvel és szeretettel lépett tanítványai közé. Nála egyetemi rendszerű kollokválások voltak. Az egész anyagot kellett mindenkinek tudnia. Sokat adott az irásbeli dolgozatokra. Többször használta (dolgozatok megitélésénél) a »jobb az előbbinél« klasszifikálást«.

Tankerületi főigazgatók aligha mernék általánosan kötelezővé tenni ezt a tanítási modort. Látni azonban, mily nagy haszna van annak, ha kiváló egyéniség szabadon érvényesülhet a tanításban. Meglett, deresedő fejű emberek össze-összegyülnek, elsárgult iskolai jegyzeteiket olvassák fel egymásnak, koszorút vesznek, kiviszik Riedl sírjára. Kik ezek? Riedl Frigyesnek 30—35 évvel ezelőtti, reáliskolai tanítványai.

Kiváló tankönyvekkel sietett segítségére az iskolának. 1883-ban Lehr Alberttel együtt szerkesztett Magyar olvasókönyvet a három alsó osztály számára, 1889-ben tette közzé Rhetorikáját, 1890-ben Poétikáját, melyek mindegyike számos kiadást ért s az új tantervhez alkalmazva máig használatban van.

Élénk figyelemmel kísérte s mint a Közoktatási Tanács előadója, szolgálta iskolán kívül s iskolák felett is a közoktatás ügyét. 1893-ban megtámadta az egységes középiskola tervét (épúgy mint Gyulai Pál a főrendiházban, kinek ottani szűzbeszédét Péterfyvel együtt hallgatta meg), gúnyolva a tantervgyártás elharapózott divatát (egy-egy módosításért legfeljebb öt évi garancia!). Némelyek luxusnak tartanak kétféle iskolát: de a mai államban csak egy a luxus, a tudatlanság; költségkímélésre hivatkoznak mások: nos, »annál, hogy mi mindenre *van* pénzünk, csak egy dolog bámulatosabb: mi mindenre *nincs*«. A tanárképzést kell emelni, tanár és tanuló közös munkáját

szorgalmazni. Vigyázzunk! Keleti szomszédaink lázas erőfeszítése serény, komoly munkára int!

Az egyetemre hívatván meg, tudományos munkássága az eddiginél határozottabban a magyar irodalomtörténet körére szorult. E miatt volt kénytelen eltávolodni, sőt részben megválni bizonyos művészettörténeti és eszthétikai tanulmányaitól, melyekben pedig, mint Lotz Károly falfestményeiről írt szép munkája (1899) s A műtermék c. kisebb értekezése (1904) mutatják, hivatottsága szintoly teljes volt. Kimerítő, rendszeres tanulmányt tervezett a jellemzésről a költészetben és a képzőművészetekben, de e munkának már csak egy fejezetét (A jellemzés eszközei címűt) készíthette el. Egyik alapítója volt a Műbarátok Körének, élénk érdeklődéssel figyelte a képzőművészetek újabb jelenségeit; művészköröktől sem vonult vissza, Benczúr Gyula otthonában különösen kedvelt, dédelgetett vendég maradt ezentúl is, de az egyetem most már csaknem teljes munkaerejét magának kötötte le.

A középiskolából ide is áthozta tanár és tanítvány bensőbb érintkezésének igen üdvös elvét. Szemináriuma a legkedveltebbek egyike lett. Tanári szobája s otthona nyitva állt bármely hallgatója számára; a komolyabbakat egy-egy kirándulásra is elvitte magával. Együtt dolgozott velük első tudós munkájukon s utóbb is szíves, szinte kollegiális érintkezésben maradt a jobbakkal. Előadásában szerencsés közvetlenséggel hidalta át a kathedra s a padok közötti űrt. Nem szöveget adott elő, nem iparkodott könyvszerűleg folyamatos lenni, minden rhetorikától tartózkodott, még attól is, amit a magasabb dobogó s a figyelő tömeg észrevétlenül szuggerál. Adatait s gondolatmenetét otthon tisztázván, a közlés impulziv ingerével lépett a terembe s mintegy hallgatói szeme láttára fogalmazott. Zsebéből kiszórta maga elé apró, színes céduláit, miken adatok, schlagwortok s talán ötletek is fel voltak jegyezve; s némi rendezgetés után elkezdte őket sorra megszólaltatni. Az előadásairól (sokszor gyorsírás alapján) készült jegyzetek híven őrzik az élőbeszéd természetes pongyolaságát, de azzal együtt lebilincselő, kedvesen izgató modorát.

Ő, az eszményi tanár, hamarosan átlátta egyetemünk bajait, melyek a tudós- és tisztviselőképzés be nem vallott discrepantiájából, a tanulási (= nem tanulási) szabadság korlátlanságából s a zsufoltságból származnak. Innen sokaknál a látogatásnak csak az index aláíratására szorítkozása: hiszen ha a beiratkozott hallgatók egyszer valamennyien el találnának jönni, a rektor rendőri segítséggel volna kénytelen kiszorítni őket az egyetemről. Innen a ritka érintkezés tanár és hallgatója közt. Vak német-utánzás a mi egyetemi rendszerünk, de a német viszonyoknak meg nem felelő talajon, mi a német rendszer eredeti hibáit kirivóbban megnöveli. Mi a gyógyszer? A tanulásszabadság bizonyos mértékü megszorítása s a szemináriumi (folytonos készüléssel és dolgozással járó) módszer kényszeralkalmazása, s hogy ez lehetővé váljék, a tanárok számának jelentékeny szaporítása. Azóta az első gyógyszert megkapta (tanárképzés címén) a bölcsészeti kar, de nem a szemináriumi módszer, hanem a hallgatás és kollokválás kényszeralkalmazásával társítva, mi valóságos paródiája lenne Riedl szándékának, ha egyáltalán volna valami köze ennek az újításnak ahhoz, amit ő *Az egyetem reformjához* címen 1910-ben megírt.

Nem képzeli a laikus és a bürokrata, ki a tudóst csak könyvei száma szerint méltányolja, mily nagy munkát végzett Riedl Frigyes az egyetemen. Tíz év alatt, következetes rendben, végighaladt előadásaival a magyar irodalom egész történetén csaknem a jelenkor küszöbéig. Azon irodalomtörténeteken kívül, melyek nyomtatásban közkézen forognak, a Riedl-jegyzetekben elrejtve lappang egyik legnagyobb arányú s legeredetibb fölfogású irodalomtörténetünk. Nem volna késő még most sem nyomtatásban közzétenni szaktudomány s laikus műveltség közös nagy hasznára. Szkeptikus álláspontja az addigi megállapításokkal szemben; mindenkor a forrásokig visszahajló tudós autopsiája; bonyolult kérdésekben világos kritikai eljárása, részletekben tömérdek új és egyéni megállapítása, nagy világirodalmi és művészettörténeti tájékozottsága, mely tények és formák távolibb rokonságát is mindenkor fel-

ismeri, egész conceptiójának bizonyos művészileg könnyed eleganciája, közlött benyomásainak tőről fakadó, állandó frissesége s előadásának jól ismert élénk modora: ezt a monumentális előadás-sorozatot legkiválóbb tudományos munkáink közé emelik. Büszke lehet a budapesti egyetem a tanári életáldozat e felemelő szépségű emlékére, mi pedig méltán tisztelhetjük benne — egyik jeles méltatójával együtt — főművét a megboldogultnak.

E legnagyobb arányú irodalomtörténeti művében sem a fejlődésbeli folytonosság, hanem annak korszakos megállapodásai érdeklik első sorban. Kiválóan ért egy-egy korszak irodalmi jellemének érzékeltetéséhez, s azon felül egyes képviselőinek arcképszerű kiemeléséhez. Egy nagyarányú képtárhoz hasonlíthatni szemléltetését; minden korszak egy-egy nagy terem, melynek küszöbére lépve a terem egészéről kapunk általános tájékoztatást, majd beljebb hatolva némely egyénibb képek alatt állunk meg néhány pillanatra.

Vörösmartyról tartott előadása (1905/6) valósággal új fordulatot jelent e nagy költőnk méltatásában; s az a figyelem, mely mintegy húsz év óta oly fokozódó aktuális érdekkel fordul Vörösmarty lírai különlegessége felé, minden jel szerint Riedl kathedrájáról vette eredetét. Egyetemi előkészületeinek köszönheti létét a húnmonda vitás kérdését újból megvilágító tanulmánya, Csaba és a berni Detre (1912), továbbá a kurucversek hitelességét vizsgálat alá vető nevezetes értekezése (1913), valamint halála után közzétett, Petőfi Sándor c. könyve (1923). Miután az irodalom egész történeti anyagát feldolgozta, nem félt, Ady Endre halála után, egy szemináriumában, e legproblematikusabb modern költő jelentőségét és értékét is megbeszélni tanítványaival.

Sokat írtak már a kurucversek kérdéséről, s a szaktudomány is kellőkép méltatta Riedlnek e talán legnagyobb port felvert kiváló tanulmányát. Kétségtelen, hogy e kérdésben neki volt igaza. Sokan fájlalták akkor s talán még ma is, bizonyos kedves illuziók szétfoszlását, a legszebbnek tartott »kuruc« versek végzetes hitelvesztését. A tudo-

mánynak azonban, s bizony a közvéleménynek is, örülnie kell, valahányszor hamis adatot, egész történelmi érzékünket félrevezető, eltorzító fictiókat irt ki a föld szinéről a birálat kaszája. Egyszerre helyreáll a valóság megzavart képe, a meghamisított kor visszanyeri tulajdon stílusát, a tudóst nem vezeti többé orránál fogva, az igazságkeresés nemes szenvedélyét nem csúfolja meg többé félszeg, bár jószándékú lelemény csapdája. Minden tudós, minden igazságszerető ember hálás lehet Riedl Frigyesnek e nagy cselekedetéért.

Ő maga szelíd, kiméletes modorban tárta elő adatait, Thaly Kálmánt szinte védelmébe vette, tudománytörténeti s lélektani okokkal mentve megtévelyedését. Renan egykori tanítványa már sokat tapasztalt; célja nem gúnyoros legenda-oszlatás, hanem — minden érzékenységet gondosan kimélve — egyedül a valóság megállapítása s egy tudós feladat teljesítése volt.

Csakhamar tapasztalnia kellett, mily keveset törődnek mások nemcsak az egyéni érzékenységgel, hanem az igazsággal és méltányossággal is. A kegyelet ez órájában elég csak meglebbentenem a fátyolt azon események fölött, melyekre célozok. Jól emlékszünk reá, mint dobatott prédául az országszerte felkavart szenvedélyek elé egy fiatal történettudósnak Akadémiánk kiadásában 1913 végén megjelent könyve. Riedl, a kiadóbizottság előadója, látva az ellenhatást, s vállalva a felelősséget a kiadásért, lemondott előadói tisztjéről. Az az egy bizonyos, hogy az e körül támadt szenvedelmes harcokban ő oly magatartást tanusított, amely erkölcsi szempontból is méltó volt egy Gyulai Pál tanítványához.

VII.

A háború kitörése, majd egyre aggasztóbb elhúzódása nehéz próbára tette idealizmusát. Szinte meghazudtolva látta első hirlapi cikkei óta folyvást hangoztatott gyermekded és naiv, később férfiasan szilárd hitét az emberiség haladásában, a szeretet, a békesség szellemének terjedésé-

ben s — míg a politika elválaszt — a kultúrának, a költészetnek egyesítő, gyöngéd hatalmában. »Az örök béke lehet kétséges; de valószínű, hogy Európában a hódító háborúk gyorsan kimennek a szokásból« — írta még 1903-ban!

Tisztában volt vele, hogy a háborúba belesodortatván, nemzeti létünk követelménye azt végig küzdeni; s tudta, hogy a világot felverő gyülölet nem a mi oldalunkon tombol benne. De a műveltségnek gyülöletet s vérengzést kizáró hatalmában lehetetlen volt immár oly rendületlenül hinnie, mint előbb, s fájó, zaklató problémája lett ezentúl összeegyeztetni az összeegyeztethetetlent: a műveltség tényét s a háborút. Ha egy volt tanítványa, vagy tisztelője a harctérről szabadságra jövet felkereste őt, szemében valami meleg, csaknem tiszteletteljes csodálkozás fénye ragyogott fel, mintha olyat adatnék látnia, mit nyugtalan lélekkel maga hasztalan keresett: kibogozhatatlan nagy rejtélyének kész megoldását.

Ekkor írt művein megható nyomokat hagytak nehéz vívódásai. Shakespeare halálának háromszázadik évfordulóját ünnepelte 1916-ban a gyülölettől fölkavart világ. Riedl megírta Shakespeare és a magyar irodalom c. tömör, szép tanulmányát, de Shakespeare-i és Vörösmartyas erővel jelenítve meg a szörnyű korképet is, a nagy költő ünnepének e sötét keretét. »Prospero szigetjéről, a nagy Óceán közepéről fehérvászon sisakos gyarmati katonák jönnek: Cleopatra hazájában új pyramisok emelkednek: — nekünk szánt ágyugolyókból. A levegőből, melyben Shakespeare képzeletének boldog teremtményei, a légi tündérek mint ragyogó pillangók röpködtek, a levegőből 3000 méter magasságból most vércseppek hullanak, a repülőgépek harcosainak vére a (mostoha) anya-földre, pedig már elég vért ivott!... Visszatért a Kaosz!... A világ kifordult sarkából és nem akad Hamlet, ki visszaemelni reménylené!«

Mindamellett hite, eszményisége nem veszett még el, s magunkra gondolva önérzettel állapítja meg, hogy »mi még az iszony és gyülölet eme napjaiban is... tartjuk

az emberiség szellemi szolidaritását«, és hogy »tán csak egy sziget van, amely kiemelkedik a gyülölet világáradatából: éppen az az ország, mely legtöbbet szenvedett idegenektől, melynek kincse Eötvös szavával élve: a szentelt fájdalom«.

Erősen érezte, mint magyar ember is, az ellenünk szított gyülölet indokolatlan voltát. »A *szabadság* nevében *ellenünk?*« — kérdi, csaknem felháborodottan, azon szép emlékbeszédében, mellyel a Kisfaludy-Társaság 1917-i közülésén Arany lelki életét világította meg még egyszer számunkra. *Ellenünk?* »Midőn a washingtoni Kapitol táján még tetovirozott indiánoknak skalpokkal diszített vigvamjai állottak, már akkor szabadságért küzdött a magyar. Az észak-amerikai elnök székhelye még híres rabszolga-vásár volt, ahol a szerencsétlen négereket adták-vették, mint nálunk a barmot, midőn a »szent világszabadság« nagy költője, Petőfi, szabadságháborunk egyik kétségbeesett csatájában elesett.«

Az erkölcsi felsőbbrendüség e magasztos öntudatában találta meg menedékét felzaklatott lelke; az reméltette vele a győzelmet, az szilárdította meg az összeomlás végzetes napjaiban, tartotta benne a lelket a nyomorúságok és nélkülözések gyászos időszakában, az rajzoltatta meg vele egy szép magyar munka terveit, melyben a multból tanulságokat, nemzeti újjászületésünk számára irányelveket készült kitűzni, s önismerettel, hittel nevelni bennünket a reánk váró nagy feladatokra. Ily készülődések, a nemzeti moralista ily szent gondjai között sujtott le reá, édesanyja elvesztésével egy időben, a nehéz betegség, mignem 1921 augusztus 7-én, a szenvedések és az *öregkori* árvaság fájdalmas emlékű féléve után, örök pihenőre húnyhatta le elfáradt, szomorú szemét.

Rég volt. Szenvedéseit elvitte magával az idő: alkotásai azonban, szellem és kedély e drágakövei, s belőlük töretlen fénnyel reánk sugárzó kedves egyénisége, dacolnak és dacolni fognak a halál hatalmával.

Míg csak élünk, szeretettel öleljük emlékét.